

К онцепти

национализма и патриотизма

у српском

политичком дискурсу:

Средњи век, нови век,

савремено доба

Књига прва

Смиља Марјановић-Душанић,

Александар З. Савић

(уредници)

*Концепции национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу:
Средњи век, нови век, савремено доба*

Књига прва

Смиља Марјановић-Душанић, Александар З. Савић
(приредили)
Београд 2025.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Даниел Синани,
декан Филозофског факултета

Уређивачки одбор

Бранко Бешлин, Александар Животић, Смиља Марјановић-Душанић,
Небојша Порчић, Мира Радојевић, Александар З. Савић

Рецензенти

Академик Љубомир Максимовић, САНУ
Проф. др Ђорђе Ђурић, Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет
Др Радомир Ј. Поповић, Историјски институт Београд
Проф. др Ненад Нинковић, Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет
Др Ивана Коматина, Историјски институт Београд
Доц. др Жарко Вујошевић, Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Др Огњен Кршић, Балканолошки институт САНУ

Лектор

Ирена Поповић Григоров

Дизајн корица

ОЦМ

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

300

ISBN 978-86-6427-338-1

ISBN 978-86-6427-339-8

Ова публикација је проистекла из научног скупа одржаног у оквиру пројекта
Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse
– *Medieval, Modern, Contemporary* (CoNatPat), који финансира
Фонд за науку Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).

Фонд за науку
Републике Србије

Александар Крстић

Историјски институт Београд
aleksandar.krstic@iib.ac.rs

ИЗМЕЂУ СЛУЖБЕ „СВЕТЛОЈ КОРУНИ“ И ЧУВАЊА СРПСКИХ ТРАДИЦИЈА – О ИДЕНТИТЕТУ СРБА У УГАРСКОЈ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XV И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XVI ВЕКА

Сажетак: Због сталног османског притиска на границе Угарске након 1459. године, угарске власти су активно подстицале насељавање Срба у својој земљи. Српска властела и други ратници ступали су у краљеву службу и добијали поседе, али су се и бројни припадници других слојева насељавали у опустошеним пограничним крајевима (Срем, Банат, Поморишје). Да би што чвршће везали Србе за угарску круну, краљ Матија Корвин и његови наследници обновили су достојанство „деспота Рашке“, које су до почетка XVI века носили унуци деспота Ђурђа Бранковића, а затим и друге личности. Иако су српски деспоти били угарски барони, они су због свог порекла, титуле и угледа међу Србима доживљавани као законити владари и предводници свог народа. Српска властела у Угарској била је снажно везана за Православну цркву и за традиције средњовековне српске државе, али је такође била добро интегрисана у угарску племићку средину. Због тога су временом асимиловани, али су Срби у Угарској и под турском влашћу задржали своју посебност, језички, верски и културни идентитет.

Кључне речи: Срби у Угарској, српски деспоти у Угарској, Бранковићи, Јакшићи, Православна црква, култови светих, национални идентитет, позни средњи век, стари српски родослови

Османско освајање српских земаља и пропаст средњовековних држава имали су огроман утицај на различите аспекте потоње историје српског народа. Са државом је нестала стара политичка и

друштвена елита, у великој мери је промењен положај Православне цркве, мењала се етничка и верска структура, али и географски простор на коме је живео српски народ. Наредна три и по века друштвени и политички развитак српског народа одвијао се искључиво у оквирима страних држава, којима су Срби морали да се прилагођавају, али у којима су налазили и начина да чувају и развијају и свој властити идентитет. Као што је недавно показано, основе националног идентитета чврсто су постављене још у средњовековној српској држави.¹ Овом приликом ћемо се осврнути на то како су Срби на територији Краљевине Угарске током првог века након пропасти српске државе решавали дилему из наслова нашег прилога.

Суочен са сталним османским нападима на јужне границе Угарске након пропасти српске државе 1459. године, који су доносили велика разарања и депопулацију, краљ Матија Корвин (1458–1490) активно је подстицао насељавање Срба у својој земљи. Српских пребега је било из свих друштвених слојева: од чланова деспотске породице Бранковић и угледног старог племства (као што су браћа Јакшићи или, нешто касније, Милош Белмужевић), бројних ситних српских племића, од којих су многи претходно били у служби Османлија као хришћани спахије, других припадника војних и полувојних редова, до житеља градских насеља и сељака. Српски племићи, али и обични људи ступали су у краљеву војну службу, најчешће као лаки коњаници – хусари, за шта су добијали поседе или су као војници и припадници речне флотиле (шајкаши) или чланови градских посада ратовали за плату. Они су војевали не само против Османлија него су учествовали и у ратовима које су угарски краљеви Матија Корвин и Владислав II Јагелонац (1490–1516) водили против Чеха, Пољака и Аустријанаца.² Број Срба у краљевини се стално повећавао, тако да

1 Вид. С. Марјановић-Душанић – Н. Порчић – З. Витић – А. З. Савић, *Политички оквири колективних идентитета: сведочанства српској средњовековља*, Београд 2024, где су, осим различитих врста писаних историјских извора, разматрани и методолошки оквири, могућности и ограничења за проучавање српског националног идентитета у средњем веку.

2 А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања јошиско-јоморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 14–64; *Историја српског народа*, II, ур. Ј. Калић, Београд 1982, 373–389, 431–478 (С. Ђирковић); Ј. Калић, Дунав у ратовима XV века, *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, 120–126; С. Ђирковић, *Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у XIV и XV веку, Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба, Београд 1990, 37–46; P. Róka, *A szerbek betelepülése Magyarországra a XV században, A szerbek Magyarországon / Die Serben in Ungarn*, ed. I. Zombori, Szeged 1991, 51–62; М. Спремић, *Српски деспоти у Срему, Срем кроз векове: слојеви култура Фруишке јоре и Срема*, ур. М. Матицки, Београд – Беоцин 2007, 45–72; исти, *Породица Јакшић у Банату*,

су до половине XVI столећа они чинили већински или значајан део становништва у појединим крајевима јужне Угарске, првенствено у Срему, западним деловима Баната и Поморишју.³

Прешавши у Угарску, Срби су се нашли у средини која је за њих била страна језички, верски и културно. Додуше, на просторима Славоније и Хрватске живело је сродно словенско становништво, али религијски и културолошки различито, док је на подручју данашњег Баната, Поморишја и Трансилваније било много Србима једноверних Влаха (Румуна). Интензивније друштвене контакте и брачне везе са припадницима тих народа, као и са Мађарима, успостављали су првенствено српски племићи, што је временом утицало на њихову асимилацију.⁴ Ипак, као целина, Срби у Угарској су све до османских освајања средишњих делова те краљевине средином XVI века, али и касније, под турском влашћу, задржали своју посебност, језички, верски и културни идентитет. Тако се, примера ради, већ само на основу ономастике забележене у пописима османских санџака са простора Паноније из друге половине XVI века, може без већих потешкоћа утврдити да ли је пописано становништво било српско или је припадало другим етничким и верским групама.⁵ Наравно, треба имати у виду да је под османском влашћу у другој половини XVI века настављено насељавање Срба са Балканског полуострва на територије османске Паноније.⁶

Банаји кроз векове: слојеви култура Банаја, ур. М. Матицки – В. Јовић, Београд 2010, 33–63; А. Krstić, „Which Realm Will You Opt for?“ – the Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century, *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, eds. S. Rudić – S. Aslantaş, Belgrade 2017, 144–159.

- 3 А. Krstić, The Emergence of *Srpf Vilâyeti*: Serbian Migrations to the Territory of Banat by the Mid-16th Century and Their Results, *Migrations in the Slavic Cultural Space. From the Middle Ages to the Present Day*, eds. Z. Brzozowska – P. Kręzel – I. Lis-Wielgosz, Łódź 2022, 97–107.
- 4 Н. Лемајић, *Српска елита на њелому ејоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево 2006, 183–186.
- 5 В. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983; *Popis sandžaka Požega 1579. godine / Defter-i mufassal-i liva-i Pojega 987*, ur. S. Sršan, prevela F. Hafizović, topografiju izradio I. Mažuran, Osijek 2001; Gy. Káldy-Nagy, *A Csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, Szeged 2000; idem, *A Szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*, Szeged 2008; М. Fóti, *The Mufassal Tahrir Defteri of the Sanjak of Segedin (1578)*, Budapest 2023. За методолошке проблеме употребе дефтера за проучавање етничке структуре на простору османске Паноније уп. Н. Моачанин, *Славонија и Сријет у раздобљу османске владавине*, Slavoniski Brod 2001, 36–38; К. Hegyi, *A török hódoltság várai és várkatonasága*, I, Budapest 2007, 337–339; Н. Шулетић, *Сремски санџак у XVI веку* (необјављена докторска дисертација) Београд 2013, 177–183.
- 6 С. Кагић, Кнежевачко Потисје под турском влашћу, *Историја Новој Кнежевца и околине*, ур. В. Крестић, Нови Кнежевац 2003, 147–156; А. Пача, Срби и Мађа-

Главни елементи посведочени изворима на основу којих се може проучавати идентитет Срба у Угарској у другој половини XV и првој половини XVI века, као и касније, јесу језик, православна вера, свест о припадности српском народу и чување српских државних традиција. Не треба посебно наглашавати да извори за ту тему нису бројни и да се највећим делом односе на припаднике властееоског слоја, првенствено на најмоћније аристократе српског рода у Угарској. У питању је неколико писама деспота Вука Гргуревића, затим повеље деспота Ђурђа и Јована Бранковића и браће Јакшић светогорским манастирима, тестамент Милоша Белмужевића, најранији култни списи посвећени светим Бранковићима (деспоту Стефану Слепом, деспотици Ангелини, владици Максиму и деспоту Јовану), родослови и летописи, поменици, неколико записа и натписа те одређени предмети материјалне културе и сакрални објекти. За ту тему су значајни и страни, првенствено угарски дипломатички извори и законске одредбе.⁷

Најважнији елемент у чувању српских државних традиција у Угарској била је титула деспота, коју су до почетка XVI века носили унуци деспота Ђурђа Вуковића (Бранковића). Нећемо овом приликом улазити у питање порекла деспотске титуле Вука Гргуревића, коју је, како сугеришу неки извори, изгледа носио још од борби за српски престо у време државне пропасти 1459. и наредних година, док је био у османској служби. Треба ипак скренути пажњу да није сасвим јасан статус Вукове титуле током првих година његове делатности у Угарској, у коју је прешао у другој половини 1464. године.⁸ Наиме, у писму краља Матије млетачком дужду из фебруара 1465, као и у извештајима о ратним операцијама против Турака у север-

ри у Чанадском санџаку у другој половини XVI века, *Српско-мађарски односи кроз историју*, ур. З. Ђере, Нови Сад 2007, 87–103; А. Крстић, *Време турске власти у Срему, Срем кроз векове: слојеви култура Фрушке горе и Срема*, 76–81; исти, *Бачка под османском влашћу, Бачка кроз векове: слојеви култура Бачке*, ур. М. Матицки – В. Јовић, Београд 2014, 59–65; Шулетић, *Сремски санџак у XVI веку*, 85–108.

7 Поменути извори биће наведени и анализирани на одговарајућим местима у наставку овог текста.

8 У историографији је закључено да је *despotus Rascie*, кога краљ Матија помиње као посредника за мир између њега и султана у једном писму из фебруара 1465. године, био у краљевој служби и да је у питању Вук Гргуревић – V. Fraknói, *Matyas király levelei*, I, Budapest 1893, 78; С. Ђирковић, *О деспоту Вуку Гргуревићу*, *Зборник за ликовне уметности Мајнице српске* 6 (1971), 286–287; D. Dinić Knežević, *Sremski Brankovići, Istraživanja* 4 (1975), 7–8; К. Митровић, *Вук Гргуревић између Мехмеда II и Матије Корвина, Браничевски гласник* 2 (2004), 28; Спремић, *Српски деспоти у Срему*, 48.

ној Србији у јуну 1466. године помиње се „деспот Рашке“, односно „господин деспот“, што се несумњиво односи на Вука Гргуревића.⁹ С друге стране, у документима краљевске канцеларије из наредних година (на пример, из октобра 1468. и јануара 1471. године) Вук је означаван само као „син деспота Рашке“.¹⁰ Тек од марта 1471. он се у угарској дипломатичкој грађи све до смрти у априлу 1485. године редовно титулише као српски деспот (*despotus Rascie*).¹¹ Ако не пре, краљ Матија му је тада званично признао или потврдио деспотску титулу. Да то није био само начин да угарски владар лично награди свога бившег противника који се истакао у служби круни већ део ширег плана да окупи и привуче Србе, сведочи то што је Матија Корвин после Вукове смрти у Угарску позвао његове сроднике Ђурђа и Јована Бранковића и овог првог именовао за српског деспота. Ђурађ је ту титулу носио од 1485. до свог монашења (између августа 1497. и јула 1499), а његов брат Јован од 1492. до смрти 1502. године.¹²

Иако су српски деспоти у Угарској правно и фактички били угарски барони, они су упорно чували и неговали старе српске државне традиције и владарску идеологију обликовану још у држави

-
- 9 Archivio di Stato di Milano (ASMi), Sforzesco, Ungheria, b. 645/7, 31; O. J. Schmitt, *Skanderbegs letzte Jahre – West-östliches Wechselspiel von Diplomatie und Krieg im Zeitalter der osmanischen Eroberung Albaniens (1464–1468)*, *Südost-Forschungen* 63/64 (2004–2005), 109; T. Pálófalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, Leiden – Boston 2018, 226–227.
- 10 Према документу од 4. октобра 1468, неки поседи у жупанији Красна били су (привремено) уступљени *magnifico Wok, filio despoti regni Rascie ac Demetrio et Stephano Jaksyth Rasciani* – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, *Diplomatikai levéltár* (= MNL OL, DL) 29828. На исти начин угарски краљ ословљава Вука и у првој половини јануара 1471, када се међу краљевим војним заповедницима поново помињу и браћа Јакшићи – MNL OL, DL 81717; E. Kammerer – F. Döry, *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*, XI, Budapest 1915, 79–80.
- 11 У исправи палатина Михаила Орсага од 26. марта 1471. наводи се како је претходних дана, 16. и 24. марта, *egregius Wok despotas* заједно са својим фамилијарима напао и опљачкао поседе Јова Горјанског у Пожешкој и Вуковској жупанији – MNL OL, DL 17199; А. Иванов, *Банаји у време краља Матије Корвина* (необјављена докторска дисертација), Београд 2017, 117–118. Један дубровачки извештај од 22. јануара 1471. који се односи на Вуково спаљивање Сребрнице те исте зиме, такође га помиње као деспота (*Voch despoth*) – М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, I, Београд 1955, 88, нап. 17; Митровић, Вук Гргуревић, 30, нап. 47.
- 12 Dinić-Knežević, Sremski Brankovići, 28–38; Спремић, Српски деспоти у Срему, 55–63; С. Божанић, Сремски Бранковићи – световни и духовни предводници Срба у јужној Угарској, *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, зборник радова са научног скупа, Сремски Карловци, 1. новембар 2013, прир. Д. Микавица – Д. Његован, Сремски Карловци – Нови Сад 2014, 53–55.

Немањића те династичко наслеђе Бранковића. То се најбоље види у повељама које су издавали светогорским манастирима – и Хиландару, задужбини светих Симеона и Саве, о коме су бринули сви потоњи српски владари, и Светом Павлу и Есфигмену, чије помагање је било наставак задужбинарске делатности претходних генерација породице Бранковић.¹³ Истом циљу истицања наслеђа светородне династије Немањића и континуитета династије Бранковића доприносило је успостављање и неговање култа светог деспота Стефана Слепог.¹⁴ Штитећи и помажући Цркву, посебно царске лавре Свете горе, у складу са својим скромним могућностима, српски деспоти у Угарској исказивали су настојање да наставе делатност својих светих предака на српском престолу.¹⁵ И више од тога – иако су „у туђини странствовали“,¹⁶ српски деспоти у Угарској гајили су недвосмислене амбиције да уз Божју помоћ једног дана постану наследници свог „отачаства“,¹⁷ односно наду да ће их Бог учинити „господом

-
- 13 К. Митровић, Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром (1486, март 20, Купиник), *Сѣтари срѣски архив* 5 (2006), 229–239; К. Невострујев, Три хрисовуље у Хиландару, *Гласник Срѣској ученој друштва* 25 (1869), 274–277; К. Митровић, Повеља деспотице Јелене Јакшић манастиру Хиландару (1503, јуни 11, Будим), *Сѣтари срѣски архив* 7 (2008), 195–203; иста, Повеља деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Светог Павла (1495, новембар 3, Купиник), *Сѣтари срѣски архив* 6 (2007), 209–217; С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos 1230–1734*, Sofia 2018, 200–203; F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858, 542–543.
- 14 И. Руварац, Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу, *Лейойис Майице срѣске* 117 (1874), 117–118; *Србљак. Службе, канони, акајисѣи* 2, прир. Ђ. Трифуновић, прев. Д. Богдановић, Београд 1970, 409–463; М. Васиљевић, *Кулѣови светѣих на центѣралном Балкану у време османских освајања*, Београд 2021, 124–130, 304–308.
- 15 С. Томин, *Владика Максим Бранковић*, Нови Сад 2007, 48–54; Dinić-Knežević, *Sremski Bранковићи*, 35–36, 40–41; Спремић, *Српски деспоти у Срему*, 59–60; С. Божанић, Политичка и културна делатност деспота Ђорђа Бранковића у Срему, *Војвођански ѣросѣор у контексту евројске историје*, ур. В. Гавриловић, Нови Сад 2012, 117–118.
- 16 Како деспоти Ђурађ и Јован наводе у повељи Хиландару из 1496. године – Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, 274–277; Н. Порчић, Присуство и облици исказивања националних и патриотских осећања у документима владара средњовековне Србије, *Полиѣички оквири колекѣивних иденѣиѣиѣа*, 50, 53–54.
- 17 Исто. О појму „отачаства“ у српским средњовековним наративним, односно хагиографским изворима вид. М. Благојевић, Архиепископ Сава – вожд отачаства, *Светѣи Сава у срѣској историји и ѣрадиѣији*, ур. С. Ђирковић, Научни скупови САНУ 89, Београд 1998, 63–74; С. Марјановић-Душанић, Концепт отачаства у српској хагиографији: живот и подвизи оснивача, *Полиѣички оквири колекѣивних иденѣиѣиѣа*, 55–76; З. Витић, Патриотска лексика у српској

Србљем“.¹⁸ Уздајући се у вишњу помоћ, деспоти су активно радили, и на бојном пољу и дипломатском делатношћу, да се то оствари, о чему сведочи и преписка деспота Вука на српском језику са султаном Бајазитом II из 1482–1483. године.¹⁹

Због своје титуле, порекла и угледа који су уживали, деспоти Бранковићи су међу Србима у другој половини XV века доживљавани као законити владари и предводници свог народа. На пример, у летописима је забележено да је деспот Вук „царствовао“ 26 година (тј. од 1459. до смрти 1485),²⁰ док се у записима на рукописним књигама наводи да су преписане „в дни благочестиваго и христољубиваго господина деспота Вука“ (1481), односно „благочестивих и христољубивих деспота српских“ Ђурђа и Јована и мајке им Ангелине (1490).²¹ Српски родослови приказују сремске Бранковиће као легитимне наследнике својих предака. Једна верзија родослова сремских Бранковића, која је према закључцима Ђорђа Сп. Радојичића састављена између 1486. и 1497. године, док се Ђурађ налазио на положају српског деспота, веома је занимљива за нашу тему. Пошто је изгнан из отачаства и претпрео многа страдања, слепи деспот Стефан преминуо је у туђини, „у земљи латинској“. Ипак, Божјом вољом и „руководством угарскога краља Матијаша“ његова деца и супруга Ангелина вратили су његове свете мошти к његовом отѣчству. Затим се додаје да су његове мошти часно положене к његовом отѣчству его, к земли сремѣ, к граду Купининомѣ, на рѣци глаголенѣ сава. Писац родослова потом описује положај деспота у Угарској речима: сннове же его, Гюрга, Иоаннѣ, властеле и прѣдѣдннѣ своѣго отѣчства по Божјим промшленію вѣвають. Обаче аще и не самодржавнѣ, нѣ подѣ рѣкою краља згрѣскаго и отчѣсти, нѣ наслѣдннѣ и причѣстннѣ своѣмѣ предѣломѣ показзют се.²² Дру-

средњовековној хагиографији: нацрт за појмовник, *Полиитички оквири колективних идентитета*, 115–120, 128–152.

- 18 Miklosich, *Monumenta Serbica*, 542–543; Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, 35–36; *Историја српског народа*, II, 454–455 (Ђирковић); Божанић, *Сремски Бранковићи*, 57–58.
- 19 Најновије издање В. Поломац, *Српски као дипломатски језик у XV и XVI веку. Филолошки приступи*, Крагујевац 2023, 128–135; К. Митровић, Пет писама деспота Вука Гргуровића, *Браничевски гласник* 3–4 (2004–2005), 71–81.
- 20 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 254.
- 21 Такође „в дни благочестиваго и христољубиваго господина деспота Јоанна и брата му јеромонаха кир Максима“ (1501) – Љ. Стојановић, *Стари српски записи и летописи*, I, Београд 1902, 111, 113, 121, бр. 351, 360, 388; И. Руварац, *Стари Сланкамен, Зборник Илариона Руварца. Одабрани историјски радови*, I, Београд 1934, 385–387; Спремић, *Српски деспоти у Срему*, 55.
- 22 Ђ. Сп. Радојичић, *Из старе српске подунавске књижевности и писмености*. 1. Родослов сремских Бранковића с краја XV века, *Годишњак Филозофског факул-*

ги, нешто млађи савременици су на сличан начин посматрали Срем и положај који су у њему имали деспоти Бранковићи. Према писцу Максимовог житија, угарски краљ је њему и његовом брату Јовану дао „отачаство њихово Срем“. У другим изворима из XVI века, попут Карловачког родослова и Цетињског летописа (стеме), наводи се да су деспоти Ђурађ и Јован Бранковић држали „сву сремску земљу“, односно да им је угарски краљ оставио Срем „у њему живети и господствовати“.²³ Пишући о турском освајању Београда и пустошењу Срема 1521. године, гораждански штампар Теодор Љубавић за ту област такође каже да је „славна и дивна земља деспотова“.²⁴ Деспоти заправо нису имали никакву управну власт над територијом Срема нити над било којом другом облашћу у Угарској,²⁵ већ само на својим поседима и над својим људима, укључујући и бандерије махом српских ратника под њиховим заповедништвом. Већи део Срема, иако у знатној мери насељен Србима,²⁶ био је у то време

иџџа у *Новом Сагу* 3 (1958), 168–169; Томин, *Владика Максим*, 321–323; превод на савремени српски језик Ђ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, Beograd 1960, 214–215.

- 23 Стога је и Јован, по Ђурђевом монашењу, постао „деспот Срему“ – Стојановић, *Сџари српски родослови и леџојиси*, 43, 101; Животъ архиепископа Максима, изд. А. Вукомановић, *Гласник Друштва српске словесности* 11 (1859), 127; Томин, *Владика Максим*, 142–148, 280, 330–331.
- 24 *Псалтир с њоследовањем 1521*, фототипско издање, прир. К. Мано-Зиси, Београд 2008, 352–352'; Љ. Стојановић, *Сџари српски зајиси и наџијиси*, III, Београд 1905, 151; М. Пешикан, *Лексикон српскословенског штампарства, Пеџ векова српској иџџамџарсџива (1494–1994)*, Београд 1994, 168–169.
- 25 Ако изузмемо период 1481–1485. године, када је деспот Вук био јајачки бан (*Despotus Wok Racie atque Jayze banus*), односно, како се титулисао у српским писмима, „капетан босанских градова“ – MNL OL, DL 95411; Поломац, *Српски као гуџломаџски језик*, 129–131; N. C. Tóth et al., *Magyarország világi archontológiája 1458–1526, I. Főpapok és bárók*, Budapest 2017, 140; N. Obradović, Vuk despota jaјcaј bánsága. Adalék a Mátyás-kor archontológiájához, *Fons* 28/3 (2021), 467–473; 52; Б. Хекић, Сигилографски образци српских деспота после 1459: од српских суверена до угарских магната, *Српске сџуџује / Serbian Studies Research* 12/1 (2021), 20–21.
- 26 Још 1437. године сремски бискуп, пожешки жупан и великаш Ладислав Моровићки сведочили су да Рашани и босански јеретици (*Boznenses heretici*) настајују већи део Срема, иако неки градови и села важе као хришћански, то јест католички. Међутим, и у већини њих Рашани су живели измешани с католицима (*maiorem partem dictarum parcium Syrmie Rascianos inhabitare, licet autem quedem civitates et ville christiano nomine fungantur, tamen in compluribus Rasciani cum christianis mixtim commorantur*). – E. Fermeđžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestris ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892, 159, 162–164; *Исџорија српској народа*, II, 319 (Ђирковић); Б. Стојковски, *Православље у Срему у позном средњем веку, Три века Карловачке мџџројолије 1713–2013*, 44.

у поседу других угарских великаша, црквених институција и племића.²⁷ Могло би се поставити питање зашто писац најстаријег родослова Бранковића (али и други поменути извори) рачунају Срем у део „отачаства“ српских деспота – да ли само због тадашње структуре становништва и чињенице да је деспот Ђурађ Вуковић (а највероватније и Стефан Лазаревић) држао бројне поседе у Срему, чак и веће од оних које су у другој половини XV столећа имали његови унуци?²⁸ Или је овде можда у питању историјско сећање које сеже, захваљујући Даниловом зборнику и другим текстовима, као што су најстарије верзије родослова, до „сремског краља“ Драгутина? Значење географског појма Срем променило се током скоро два столећа који деле краља Драгутина и деспоте Бранковиће у Угарској: земља краља Драгутина, позната и као Овострани Срем, понела је у међувремену друго име – Мачва.²⁹ Велико је питање, међутим, да ли су учени савременици последњих деспота из породице Бранковић били свесни те разлике у значењу појма Срем, али и да којим случајем јесу, традиција о „сремском краљу“ из светородне лозе Немањића пружала је згодну прилику да се и на тај начин нагласе историјски континуитет и легитимитет деспота Ђурђа и Јована.

Када се разматра перцепција деспота Бранковића као легитимних владара, или бар предводника српског народа у Угарској, али и

27 С њима су деспоти повремено долазили у сукобе, вид. А. Крстић, Акт сремских жупанијских власти о истрази против деспота Ђорђа и Јована Бранковића и њихових фамилијара (Врдник, 22. август 1497), *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 5 (2017), 157–179. Иако настао пре 130 година, још увек је користан преглед земљопоседника и њихових властелинстава у Срему у позном средњем веку који доноси D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapest 1894, 228–261. Земљопоседе на територији Срема имали су и Јакшићи – А. Крстић, Поседи Јакшића у Славонији и Срему, *Историјски часопис* 70 (2021), 189–202.

28 Деспот Ђурађ Вуковић је у Сремској жупанији поседовао градове Земун, Купиник, Сланкамен и Сремску Митровицу са припадајућим властелинствима – вид. Ђ. Бубало, Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године, *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2011, 230–235; А. Крстић, Прилог биографији великог војводе Михаила Анђеловића, *Зборник радова Византјолошкој инститиуи* 52 (2015), 370–371.

29 Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 18, 43–44, 52, 94–95, 113, 114; Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 36, 49, 50; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 270–284; С. Ђирковић, Земља Мачва и град Мачва, *Прилози КЈИФ* 74/1–4 (2008), 3–18; Ђ. Харди, Господари и банови Оностраног Срема и Мачве у XIII веку, *Споменица Историјској архиви „Срем“* 8 (2009), 77–78; И. Коматина – П. Коматина, Византјски и угарски Срем од X до XIII века, *Зборник радова Византјолошкој инститиуи* 55 (2018), 141–157.

шире, не треба изгубити из вида да су извори који о томе сведоче првенствено настали у крилу Православне цркве. Црква је, дакле, несумњиво подржавала идеју о легитимитету деспота из рода Бранковића, а они су, са своје стране, били одани Цркви, њеном учењу и традицијама. Пре свега Ђурађ, потоњи владика Максим, његов брат Јован и њихова мајка Ангелина, који су помагали светогорске манастире, али и подизали нова духовна средишта у Срему (у Купинику, Крушедолу),³⁰ због чега су, као „младице српског благородија“, канонизовани већ у првој половини XVI века.³¹ Међутим, православљу је био дубоко посвећен и деспот Вук, кога савременици³² и српска традиција памте пре свега као храброг ратника (Змај Огњени Вук).³³ Наиме, недавна темељна анализа Трсатског реликвијара, израђеног по наруџбини Вукове удовице деспотице Барбаре Франакапан, коју је извршио Бранислав Цветковић, показује да су у њега били уграђени бројни мањи реликвијари са моштима светих који су се налазили у власништву претходних генерација Бранковића и које је Вук Гргуревић са собом донео у Угарску. Цветковић закључује да су ти реликвијари, међу којима су и они са моштима новомученика, страдалих од Турака током освајања Мале Азије и балканских земаља, имали значајну улогу у верско-идеолошком програму деспота Вука, који је деценијама са својим ратницима био укључен у борбе са Османлијама. Култ новомученика и њихових моштију јачао је и отпор исламском завојевачу на бојном пољу и одупирање насилној ислами-

-
- 30 М. Тимотијевић, Сремски деспоти Бранковићи и оснивање манастира Крушедола, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности* 27–28 (1991–1992), 127–149; исти, *Манастир Крушедол*, I, Београд 2008, 14–22; Томин, *Владика Максим*, 80–81, где је наведена и ранија литература о манастиру Обеда код Купиника; С. Божанић, О Сремским Бранковићима као ктиторима фрушкогорских манастира између историје и традиције – Фенек и Обед(а), *Из ризница фрушкогорских манастира*, зборник радова, ур. Н. Лемајић, Сремска Митровица 2018, 107–120.
- 31 Radojčić, *Antologija*, 230–231, 351–352; о култу сремских Бранковића, култним списима и иконографији детаљно, са навођењем раније литературе вид. Томин, *Владика Максим Бранковић*, 101–217; Васиљевић, *Култови светих*, 130–150.
- 32 Антонио Бонфини га представља као човека невероватне храбрости, неукроћене снаге и постојаности. Он је храбар и искусан ратник, веран краљу Матји, кога прати на разним бојиштима у Европи и Турској – Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. I. Fögel – V. Iványi – L. Juhász, III, Lipsiae 1936, 245; IV, Budaе 1941, 81, 119.
- 33 В. Богишић, Народне пјесме из старијих, највише приморских записа, I, *Гласник Српској ученој друштва* 10 (1878), 37–51, бр. 12–16; В. С. Караџић, *Српске народне пјесме*, II, Београд 1932, 528–541; *Народне пјесме у зајисима XV–XVIII века*, избор и предговор М. Пантић, Београд 1964, 59–65, 266; Љ. Пешикан Љуштановић, *Змај десиој Вук – мий, исјорија, пјесма*, Нови Сад 2002.

зацији.³⁴ Сагледавање тог контекста пружа могућност да се личност деспота Вука и његов политички програм посматрају у потпунијем светлу него што је то до сада био случај. Између осталог, и када је у питању традиција о деспоту Вуку као ктитору Цркве Светог Николе у Сланкамену, која је у критичкој историографији примана с резервом.³⁵ Треба напоменути да Јаков Лукарчевић почетком XVII века наводи да је деспот Вук сахрањен у Цркви Светог Николе (не прецизирајући, додуше, где се она налази).³⁶ Чини нам се, стога, да разлоге његовог игнорисања у историјском сећању које се неговало у оквиру Српске цркве не треба тражити у томе што Вук наводно није био заинтересован да чува традиције старе српске државности и помаже Цркву, па ни у томе што је био ванбрачни потомак династије Бранковић, како се често наводи у историографији. Пресудно је највероватније било то што је став Цркве према сремским Бранковићима заснован на култовима слепог деспота Стефана и његове породице, чији је однос са Вуком Гргуревићем несумњиво био конкурентски. Ти култови су се током XVI века ширили из Крушедола и Београдско-сремске митрополије на све просторе насељене православним Србима, док су, с друге стране, народни певачи проносили

34 Б. Цветковић, *Трсајски реликвијар: историја – епиграфика – иконографија / Trsat Reliquary: History – Epigraphy – Iconography*, Јагодина 2022, 59–184, где је наведена и ранија литература о том реликвијару.

35 С. Ђирковић (О деспоту Вуку, 288–289) сматрао је вероватнијим да су подизање цркве у граду, који није био у поседу деспота Вука, омогућили сами грађани својим амбицијама и својим средствима. Храм је свакако настао у XV веку, о чему сведоче не само стилске одлике архитектуре и очуваног фрагмента живописа већ и помен те цркве и њеног свештеника Георгија у богослужбеним књигама које су почетком XVI столећа преписиване у Сланкамену. Осим тога, у књизи рачуна краља Лајоша II из 1525. године забележен је *Georgio Rasciano, alias presbitero de Zalonkemen* – V. Fraknói, II Lajos király számadási könyve. 1525. január 15-július 16, *Magyar történelmi tár* 22 (1877), 228; Стојановић, *Стари српски записи и напisi*, I, 121–122, бр. 388; Руварац, *Стари Сланкамен*, 383–390; Р. Грујић, *Духовни живот, Војводина I. Од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 354–355; В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену и њено место у развоју српске архитектуре касног средњег века, Зборник за ликовне уметности Мајице сриске* 6 (1970), 293–311; С. Петковић, *Фреска са ликовима Три јерарха у цркви св. Николе у Старом Сланкамену, исто*, 319, 322, 324.

36 Giacomo Luccari, *Copioso Ristretto degli Annali di Rausa*, Venetia 1605, 102. У Грегтегу је још у XVIII веку постојало предање да је овај манастир посвећен Светом Николи основао Вук Гргуревић звани Змај Огњени 1471. године – И. Руварац, *Прилошки, Зборник Илариона Руварца*, I, 300–302, који је порицао историјску заснованост те традиције, али је указао да је некадашњи манастир у Грабовцу на Сави такође био посвећен Светом Николи. Стара црква манастира Грегтега била је из предгурског периода, а обновљена је после 1691. године и повлачења Турака са тог терена – В. Матић, *Манастир Гретишеј*, Нови Сад 2008, 7.

славу Огњеног деспота Вука и у другим срединама, о чему сведоче бугарштице забележене на јадранском приморју.³⁷

Спознаја да су српски досељеници, толико потребни угарској држави у том периоду, били чврсто везани за православље, условила је промену угарске рестриктивне и прозелитске политике према православнима, карактеристичне за XIV и прву половину XV века. У време организованог пресељавања становништва из северне Србије у Угарску, државни сабор је 1481. године донео законске одредбе којима су православни поданици (*Rasciani et ceteri huiusmodi scismatici*) били привремено ослобођени плаћања католичке црквене десетине. То је не само потврђено на сабору 1495. године већ је тада из закона изостављен и део који се односио на привременост важења те привилегије.³⁸ Ипак, краљ Владислав II је на захтев калочко-бачког надбискупа Петра Варадија наложио властима Бачке, Бодрошке, Чонградске и Сремске жупаније да осигурају наплату те дажбине јер нико *sub praetextu Rasciani ritus* не може бити изузет од плаћања десетине Католичкој цркви. Нису само православни племићи избегавали ту обавезу, али се из одговора надбискупа Варадија на протест деспота Ђурђа због насилне наплате десетине са његовихседа 1496. године види да се српски деспот са израженом самосвешћу позивао на своја и верска права својих људи, захтевајући да им се штета надокнади. Калочки надбискуп је то наравно одбио, истичући у писму послатом деспоту Ђурђу како је Бог Угарско краљевство „установио као хришћанско, а не шизматичко, и свакако није у вашој власти да га учините српским“, те како сви морају да поштују хришћанске, односно католичке принципе, законе и обичаје.³⁹

37 Тимотијевић, Сремски деспоти Бранковићи, 148; вид. нап. 31 и 33.

38 Према одредбама закона из 1481, ослобађање од десетине требало је да важи све док се српске придошлице не скуће у Угарској и поврате своје благостање, како би и друго становништво које је остало да живи под турском влашћу било подстакнуто да пређе у земље круне Светог Стефана. Пошто су католички прелати наставили да од православних Срба, Русина и Влаха траже исплату десетине, у законском члану из 1495. године се наглашава да су „шизматички“ тога ослобођени, а „посебно они који живе на границама краљевства у поменутиим местима по позиву и под заштитом краљевског величанства и војвода, банова и других дужносника“ – *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary* (2019), *All Complete Monographs*, 4, ed. J. M. Bak, 749, 754, 900–901, 916, https://digitalcommons.usu.edu/lib_mono/4.

39 „*Nam cum Deus ipse regnum hoc Christianum, et non Schismaticum constituerit, certe non est vestrae potestatis facere Servorium*“ – *Epistolae Petri de Warda*, ed. C. Wagner, Posonii et Cassoviae 1776, 124–126, 207–208; Ивић, *Историја Срба*, 39–40; Грујић, *Духовни животи*, 373; Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, 34–35; иста, *Словенски живаљ у урбаном насељима средњовековне јужне Угарске*, *Зборник Мајнице српске за историју* 37 (1988) 39; *Историја српској народа II*, 443, 453

Имајући све наведено у виду, није чудно то што је постављање хрватског великаша Иваниша Бериславића за српског деспота после Јованове смрти изазвало незадовољство међу Србима, посебно у црквеним круговима. Угарски двор је настојао да тој промени да легитимитет Иванишевим браком са Јовановом удовицом Јеленом Јакшић,⁴⁰ а нови деспот се трудио да настави са претходним традицијама. Потписивао се као и његови претходници „милостијеју Божијеју деспот српски“, односно *regni Rascie despotus*,⁴¹ али будући да није припадао српској владарској породици, а уз то је био и католик, Иваниш није имао велики углед и утицај међу српским народом у Угарској. Када је београдски митрополит Теофан 1509. године молио милостињу од московског великог кнеза Василија III Ивановича за своју цркву, истицао је да деспот „лагинске вере“ не води рачуна о седишту митрополије, манастиру Успења Пресвете Богородице. Међутим, деспот Иваниш је истовремено упутио писмо московском великом кнезу, препоручујући јој београдску цркву и њеног митрополита, што показује да ипак није потпуно занемаривао традиционалну улогу српског владара и његов однос према Православној цркви.⁴² Нерасположењу српске, првенствено црквене средине према Бериславићима значајно је доприносио и Иванишев однос према бившем деспоту Максиму и деспотици Ангелини. Писац Максимовог житија, у складу с правилима жанра, похвал-

(Ђирковић); Спремић, Српски деспоти у Срему, 59; Божанић, Политичка и културна делатност, 122–123; Н. Обрадовић, Православље код Срба у Угарској у XV и почетком XVI века, *Српска православна црква: изазови и искушења кроз историју*, ур. С. Бошков – Б. Стојковски – Н. Девић – П. Вајагић, Бачка Паланка – Нови Сад 2023, 56–58.

- 40 Ивић, *Историја Срба*, 43, 45–46; Dinić-Knežević, Sremski Brankovići, 38–39; *Историја српског народа II*, 460–461 (Ђирковић); М. Спремић, Деспотица Јелена Бранковић-Бериславић, *Глас САНУ* 170, Одељење историјских наука 16 (2012), 127–129; С. Божанић, О деспотици Јелени, кћерки Стефана Јакшића, у српској историји, култури и традицији, *Шести међународни интердисциплинарни симпозијум Суспреј култура*, ур. И. Живанчевић Секеруш, II, Нови Сад 2013, 901–902.
- 41 Додуше, у његовим сачуваним латинским писмима преовлађује скраћени облик титуле у попису, без помена Рашке (*Johannes Beryzlo despotus*) – L. Thallóczy – A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Magyarország melléktartományainak oklevéltára II, Budapest 1907, 319–320–323, 330–335.
- 42 С. Димитријевић, Документи који се тичу односа између Српске цркве и Русије у XVI веку, *Сџоменик СКА* 39 (1903), 16–19; Д. Поповић, Војводина у турско доба, *Војводина I*, 175; Грујић, Духовни живот, 341–342; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 307; С. Божанић, Срем у периоду од 1502. до 1526. године, *Сџоменица Историјског архива „Срем“ б* (2007), 76; Спремић, Деспотица Јелена, 129.

но говори о његовој одлуци да послуша јеванђеоске речи и овоземљаски, телесни живот замени духовним, али одмах затим додаје да је због тога што није имао мушког потомства (као ни његов брат Јован) „коначну жалост оставио роду српском“. Пошто Максим није прихватио понуду угарског краља да поново прими деспотски сâн, „авај, иноплеменик је ушао у њихов дом и отачаство“ и одатле их изгнао, због чега је свети с мајком и моштима оца и брата морао отићи у Влашку. По повратку у Срем, опет због „иноплеменика“, владика Максим се није могао вратити у свој манастир у Купинику, те је зато подигао Крушедол.⁴³ Деспот Иваниш није удостојен поме-на свог имена не само у том житију, него се ни он ни његов и Јеленин син деспот Стефан Бериславић не помињу у прерадама српског родослова из XVI века.⁴⁴

Иако их Српска црква, која је градила и чувала култове светих сремских Бранковића, није прихватила, због чега су избрисани и из народног сећања, „иноплемени“ српски деспоти су итекако били свесни шта та титула доноси собом и шта се очекује од њених носилаца. То показује пример деспотице Катарине Баћањи, супруге деспота Стефана Бериславића. Иако Мађарица и католикиња, Катарина је и после погибије свога мужа 1535. године као удовица наставила не само да истиче своју високу титулу, него и да одржава везе са Србима и Српском црквом. Користила је печат свога супруга и потписивала се као *condam despotissa*, док су је савременици звали *la dispotessa de Servia*.⁴⁵ Она је израдила и везом богато украсила митру за београдско-сремског митрополита Лонгина (око 1546/1547).⁴⁶

43 Живот архиепископа Максима, 127–128; Томин, *Владика Максим*, 280–281, 331–332; Васиљевић, *Култови светих*, 126, 138.

44 Стојановић, *Сѣари срѣски родослови и леѣоѣиси*, 56.

45 E. Laszowski, *Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Habsburški spomenici Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, III, Zagreb 1917, 103–104; Хекић, Сигилографски обрасци, 29–31, 33, 40, сл. 9; *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI und XVI Jahrhundert: Aus Archiven und Bibliotheken. Gesandtschaft König Ferdinands I. an Sultan Suleiman I*, II Band, 3. Theil, ed. A. Gévay, Wien 1841, 129; Ивић, *Историја Срба*, 128, 385–386.

46 Бисером је на митри извезен натпис СІЕ МНТРО СЪТВОРН (Д)ЕСПОТНІИ ЕКАТЕРИИ МНТРОПАУТОВ КВР ЛОНГІ...НЕ – Л. Мирковић, *Сѣарине фрушкоѣорских манастира*, Београд 1931, 28, таб. XXXI, сл. 1; Грујић, *Духовни живоѣи*, 385, 390; Д. Стојановић, *Умеѣнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Београд 1959, 60, бр. 40; иста, *Црквени текстил од средине XV до краја XVII века, Зборник Музеја ѣримењене умеѣносѣи* 1 (2005), 15–17, сл. 3; Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, II, 235–236; Н. Шулеѣић, Лонгин, *Срѣски биоѣрафски речник* 5, ур. Ч. Попов, Нови Сад 2011, 621–622.

Нису само деспоти, већ су и други аристократи и племићи српског рода у Угарској били снажно везани за Православну цркву и за традиције некадашње српске државе, иако су, с друге стране, били добро интегрисани и у угарску племићку средину. Илустративан пример је повеља коју је „у Христа Бога благоверна госпођа Милица с богоданим и вазљубљеним синовима мојима, војводом господином Стефаном и војводом господином Марком Јакшићем“ 1506. године издала манастиру Хиландару. Истичући да су манастир „многим трудовима и подвизима“ подигли свети Симеон и Сава, Јакшићи у повељи обзнањују своју намеру да постану нови ктитори Хиландара.⁴⁷ Не треба занемарити ни њихову улогу у настанку појединих српских манастира на територији Угарске. Према житију светог владике Максима Бранковића, он је „испросио од својих сватова Јакшић Стефана и Марка место добро и изгледом красно, звано Крушедол“ те је ту подигао своју задужбину уз помоћ влашког војводе Њагоја Басараба.⁴⁸ Информација из Максимовог житија о посредној улози Јакшића у настанку тог манастира сасвим је веродостојна, пошто је из угарске дипломатичке грађе познато да је та великашка породица имала поседе у најнепосреднијем суседству Крушедола.⁴⁹ Предање приписује Јакшићима оснивање још неколико манастира на простору Баната, Поморишја и Бачке.⁵⁰ Без обзира на то да ли је и у којој мери та традиција основана, пошто је у недостатку савремених писаних извора тешко доносити поуздане закључке, она сведочи о памћењу значајне улоге коју су Јакшићи имали међу Србима у Угарској у другој половини XV и првој половини XVI века.

Заслуге Јакшића за Крушедол биле су признате и памћене јер су бројни чланови те породице уписани у првом поменику манастира Крушедола. Они се наводе на почетним страницама поменика, где се „уписују свети архиепископи и учитељи и цареви и краљеви и деспоти светопочивши и ина православна господа све земље српске“. Низ од 64 имена „господе српске“ почиње светим Симеоном и Савом,

47 T. Leber, Milica Jakšić's Charter for Hilandar Monastery (1506), *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 7 (2019), 115–137; Спремић, Породица Јакшић, 45–46.

48 Животъ архиепископа Максима, 128–129; Томин, *Владика Максим*, 142–148, 281, 332; Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, I, 15, 17; Спремић, Породица Јакшић, 47; исти, *Деспотица Јелена*, 130; Божанић, *О деспотици Јелени*, 902.

49 Крстић, *Поседи Јакшића у Славонији и Срему*, 192–193, 199.

50 Бојани у Бачкој, Бездин, Ходош и Фелнак у Арадској жупанији – Стојановић, *Стари српски записи и најписи*, II, 51–52, бр. 2362; VI, 123, бр. 10212; Грујић, *Духовни живот*, 357–358, 366–368; М. Јовановић, *Српски манастирски у Банату*, Београд – Нови Сад 2000, 111–112, 146; Спремић, Породица Јакшић, 39, 44; Krstić, *Which Realm*, 158; Обрадовић, *Православље код Срба у Угарској*, 59.

преко бројних чланова породице Бранковић и њихових сродника, укључујући и све деспоте у Угарској, али и владаре Влашке и Молдавије заслужне за помагање тог манастира и Српске цркве.⁵¹ Нису све личности из реда српских племића у Угарској уписаних у Крушедолски поменик за сада поуздано идентификоване, делом и зато што се неки од њих јављају са монашким именима. Тако је после „господина Степана“, за кога је на маргини, другим рукописом назначено да је „стари Јакшић“, уписан Симеон монах, поред чијег имена је такође додато да је и он Јакшић. Иза њега су редом убележени Магдалина монахиња, „господин Марко“ и „госпођа Павла“.⁵² До сада није било познато да су неки од чланова породице Јакшић примили монашки постриг. Уколико тог Марка идентификујемо као сина Стефана Јакшића Старијег, а то се чини најлогичнијим, онда би се, уз велики опрез, могло помишљати да је монах Симеон заправо Марков брат Стефан Јакшић Млађи. Монахиња Магдалина би могла бити њихова мајка Милица (пошто је Јелена, удовица Стефана Млађег, имала још два брака са мађарским племићима).⁵³ Окончање овоземаљских дана у монашкој ризи за Милицу Јакшић и њеног сина Стефана било би израз оне исте дубоке религиозности која је испољена у повељи Хиландару из 1506. године.⁵⁴

Везаност српског племства у Угарској за Православну цркву крајем XV века посведочена је и последњом вољом Милоша Белмужевића. Свом духовнику светогорцу Тимотеју војвода је оставио 100

51 М. Томић – М. Војкулеску, *Поменик манастира Крушедола*, Београд 1996, 9–11, факсимили 5–66.

52 Исто, 11, факсимил 6. Пошто је овде највероватније реч о Марку Јакшићу, може се помишљати да је Павла његова супруга. Њу, међутим, и савремени латински документарни извори и родослов Јакшића из друге половине XVI века називају Поликсена (Поликсенија). Из тог родослова би се, додуше, могло закључити да је та Италијанка била Маркова друга жена. Недавно је скренута пажња да су бар три њихове кћери имале по два имена, једно српско и једно италијанско – А. Magina, Acta Jakšićiana. Documents Regarding the Jakšić of Nădlac Family in Romanian Archives, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 6 (2018), 164, 170–176; Стојановић, *Сѣтари српски родослови и лейтојисци*, 57.

53 MNL OL, Diplomataikai fényképgyűjtemény (=DF) 286289; MNL OL, DL 89138; MNL OL DF 225088. У српској историографији се дуго погрешно сматрало да је Стефан Јакшић Млађи био ожењен Милицом, кћерком Милоша Белмужевића. О њој вид. А. Magina, Milica Belmužević: l'histoire d'une noble dame du XVIe siècle, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 2 (2014), 145–162; А. Krstić – А. Magina, The Belmužević family: the fate of a noble family in South East Europe during the turbulent period of the Ottoman conquest (the 15th and the first half of the 16th centuries), *Revue des études sud-est européennes* 59 (2021), 114–117.

54 Повељу одликује врло дугачка, надахнута и богословски учена аренга – Leber, Milica Jakšić's Charter, 116, 133–136.

дуката, да их за његову душу однесе на Свету гору. Он и ђакон Марко, који је вероватно саставио Белмужевићев тестамент, такође су наведени као сведоци на тој исправи. Тај документ, написан на српском језику, канцеларијском минускулом,⁵⁵ важан је извор који пружа бројне појединости о његовим породичним везама, фамилијарима или „слугама“, о менталитету српске племићке средине. Из њега сазнајемо за неке српске племиће у Угарској, иначе непознате из других извора. Белмужевићев тестамент приказује нам слику племића потпуно оданог угарском краљу и служби „светлој коруни“, који је с гаранцијама краља Матије и угарске „велике и мале господе“ прешао „од пагана (тј. Турака) на угарски арсаг (државу)“. Пошто је служио краља Матију „право и верно“, „ране примајући и крв проливајући“,⁵⁶ добио је бројне поседе које редом набраја у тестаменту (а неке поседе је и купио). Када се у контексту наше теме анализира војводина последње воља, треба имати на уму да је она настала са основним циљем да расподели Белмужевићеве поседе, од којих је већину оставио својој кћери и супрузи. За тако нешто, будући да је у борби с Турцима остао без мушких наследника, неопходно му је било одобрење краља Владислава II. То одобрење је заиста и добио.⁵⁷ Зато не изненађује то што се у тестаменту фокусира на истицање војводине оданости угарској круни, његову верну службу и војничке заслуге за угарског краља те на стечене земљопоседе.

После Мохачке битке 1526. године Османлије су заузеле Срем, а Угарска је била подељена између два краља, Фердинанда Хабзбуршког и Јована Запоље. У хаотичним годинама које су уследиле, испуњеним борбама између две стране и појачаним турским притиском, Срби су добили значајну улогу у Угарској краљевини. Први је на сцену ступио загонетни Јован Ненад, који је током једанаест месеци 1526/1527. године предводио масован, претежно српски војни покрет на широком простору од Поморишја и Ердеља, преко Баната и Ба-

55 MNL OL, DL 108963; А. Ивић, Неколико ћирилских споменика из XVI и XVII века, *Vjesnik kraljevskoga hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 15/2 (1913), 93–94; Н. Обрадовић, Тестамент Милоша Белмужевића, *Мешовића траћа / Miscellanea* 45 (2024), 39–40.

56 Између осталог, и у Матијиним борбама против војводе Јована II Сагана од Глогова у Доњој Шлезији, вођеним 1488–1489. године, које су тамошњи становници прозвали „српски рат“ због учешћа Белмужевићевих и одреда деспота Ђурђа – J. Cureus, *Gentis Silesiae annales, Witebergae* 1571, 339–357, о учешћу Срба нарочито 345–346, 356–357; А. Иванов, Ратовање војводе Милоша Белмужевића у Шлезији, *Зборник Мајице српске за историју* 94 (2016), 21–27.

57 А. Крстић, Нови подаци о војводи Милошу Белмужевићу и његовој породици, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 1 (2013), 167–176, 182–183; Krstić – Magina, *The Belmužević family*, 110–113.

чке све до Срема. Језгро његове војске сачињавали су професионални српски ратници који су напустили Срем пред Османлијама у лето 1526. године и побегли у Поморишје. Странцима познат и као „Црни Човек“, Јован се издавао за цара, наследника византијских царева и потомка српских деспота, пророка и извршиоца Божје воље који ће уништити Турке и друге „невернике“ и ослободити „Грчку“. Његова идеологија је, дакле, била својеврстан амалгам различитих идеја, у којој су се спајали елементи борбе против Турака, ослобађања Срема као седишта српских деспота, али и разна средњовековна апокалиптична учења. Сукоб са угарским племићима, Запољиним присталицама, окренуо је српског вођу према краљу Фердинанду. Међутим, претрпевши пораз у борби са снагама ердељског војводе, самозвани цар је убијен крајем јула 1527. године. Смрћу харизматског вође његов покрет се распао: део Срба које је окупљао „Црни Човек“ пришао је Фердинанду, део Јовану Запољи, али се знатан део њих вратио у Срем под османском влашћу.⁵⁸

На Србе у Угарској, не само као појединце него и као заједницу, рачунали су и наредних година и Запоља и Фердинанд. О томе сведоче чињенице да су оба угарска краља именовала своје српске деспоте. Пошто је деспот Стефан Бериславић прешао на хабзбуршку страну, Јован Запоља је у јуну 1527. године деспотску титулу дао Радичу Божићу, истакнутом ратнику и заповеднику шајкаша. Радич је био Запољин српски деспот нешто дуже од 13 месеци, до смрти у септембру 1528. године, а истовремено је држао и градове Липову и Шољмош у долини Мориша.⁵⁹ У том крају је, иначе, током прве половине XVI века присуство Срба било значајно, па је Липова постала једно од средишта православне црквене организације. Крајем четврте и почетком пете деценије помињу се српски свештеник (*presbiterus Rascianorum*) и владичанска резиденција у Липови (*domus episcopy*

58 Детаљан приказ покрета и његове идеологије, заснован на раније познатим и новим изворима, доноси Б. Стојковски, *Цар Јован Ненаг: живић, дело и наслеђе Црног Човека*, Будимпешта 2018, 43–150. Од бројне старије литературе издвајамо: Ивић, *Историја Срба*, 65–82; Поповић, *Војводина у турско доба, 189–201; Историја српског народа*, II, 479–487 (Бирковић).

59 Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици угарских краљевских шајкаша*, *Гласник Српског ученог друштва* 67 (1887), 49; Ивић, *Историја Срба*, 44, 57–58, 64, 67–69, 74–75, 83–93; Лемајић, *Српска елита*, 91–93; исти, *Српско становништво Баната и Поморишја у XV и XVI веку (и њихови прваци и старешине)*, *Средњовековна насеља на тлу Војводине, историјски догађаји и процеси*, ур. Ђ. Харди, Сремска Митровица 2013, 11–14; Sz. Varga, *Serbs at the Hungarian Royal Court(s) in the Years Following the Battle of Mohács, The Eternal Cycle: Neighbours, Allies and/or Rivals – Serbo/Hungarian Relations in the Middle Ages (895–1541)*, Belgrade 2024, у штампи.

Rascianorum 1542. године).⁶⁰ Две године после погибије деспота Стефана Бериславића, у време док су Османлије незадрживо освајале Славонију, Фердинанд Хабзбуршки је за српског деспота именовao још једног истакнутог српског ратника, капетана хусара Павла Бакића. У повељи од 20. септембра 1537, којом Бакићу даје титулу српског деспота са свим правима, повластицама и слободама које по закону иду уз њу, краљ позива сав српски народ у Угарској, али и ван ње, где год да живи (*universis et singulis Rascianis in praefato regno nostro et alias ubilibet existentibus*), да се окупи око свог новог старешине и да му искаже љубав и послушност. Ипак, пошто је Бакић погинуо у Бици код Горјана само три недеље касније, тај последњи покушај обнављања најзначајнијег српског световног звања у Угарској заувек је пропао.⁶¹

Међутим, за разлику од тих личности, које су кратко носиле титулу деспота, у каснијој традицији обликована је прича о једном другом српском деспоту на тлу Угарске. Уз култ светих Бранковића, у Срему је већ средином XVI века постојао култ Стефана Штиљановића. Тај ратник се у драматичним годинама после Мохачке битке истакао у служби великаша Ладислава Мореа као кастелан његових градова у Славонији, због чега му је краљ Фердинанд Хабзбуршки у два наврата даривао скромне поседе на подручју Вировитичке и Сремске жупаније (1527, 1535).⁶² Документарни извори, укључујући и неколико његових писама, оригинално писаних на српском језику и сачуваних у латинском преводу, сведоче да се заправо звао Степан Шкиљановић (*Stepan Skylljanowych*).⁶³ Он се својим способностима

60 A. Magina, Documentele autorităților urbane din Lipova (1455–1548), *Banatica* 23 (2013), 612–614; idem, The city and the church. Religious life in Lipova, the 14th–16th centuries, *Common Man, Society and Religion in the 16th century. Piety, morality and discipline in the Carpathian Basin*, ed. U. A. Wien, Göttingen 2021, 257. После османског освајања Баната, у попису из 1554. године, у Липови је уписан и митрополит Нестор, а та варош и суседна Радна биле су насељене претежно Србима – P. Fodor, Lipra és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban, *Történelmi Szemle* 39 (1997), 319–322.

61 J. Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*, I, Нови Сад 1909, XXVIII–XXIX. О Павлу Бакићу детаљно N. Lemajić, *Bakići, porodica poslednjeg srpskog despota*, Novi Sad 1995, прештампано у: исти, *Српска елиџа*, 209–318.

62 MNL OL, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, A 57 (= MNL OL, A 57) 1, 13–14, 292; I. Bojničić, Kraljevske darovnice, odnoseće se na Hrvatsku. Iz kraljevskih registraturnih knjiga „Libri Regii“, *Vjesnik kraljevskoga hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 7 (1905), 182–183, 249.

63 F. Šišić, *Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 1526–1537*, I, Zagreb 1912, 252; Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, I, 394–395; R. Lopašić, *Prilozi za*

и верном службом на граници с Османлијама уздигао до припадника средњег жупанијског племства. Међутим, Шкиљановић, који је умро после 1540. године, био је блиско повезан и са Православном црквом. Он је врло вероватно био ктитор манастира Шишатовац, у коме су његове мошти почивале већ крајем шесте деценије XVI столећа. Неколико година касније, и османски дефтери бележе ту монашку заједницу као манастир Светог Стефана Шкиљановића.⁶⁴ У каснијим временима Штиљановићев култ се ширио из Шишатовца на друга подручја јужне Угарске насељена Србима, заједно са сакрализацијом топографије која делом јесте (Новиград, Ораховица, Валпово у Славонији), а делом није потврђена документарним изворима као простор на коме је он деловао (Моровић у Срему и Шиклош у Барањи). Истовремено, Стефан Штиљановић је у хагиографији и традицији израстао у последњег српског деспота у Угарској, предводника свог народа под туђинском влашћу у борби против Турака.⁶⁵

Свест о улози српског фактора у јужним деловима Угарске, али и о посебном српском идентитету на тим просторима постојала је и код Турака. У време припрема за поход на Будим после смрти Јована Запоље 1541. године састављен је један османски документ у којем се описује стање у Угарској. У њему се наводи да је подручје данашњег Баната „прави српски вилајет“, уточиште за бегунце из Смедеревског и Сремског санџака, из кога „неверници“ стално упадају на османску територију преко Тисе и Дунава. Због тога се препоручује освајање банатских крајева.⁶⁶

Иако после погибије Павла Бакића није више именовано српске деспоте, краљ Фердинанд I је наставио да издаје привилегије и ис-

poviest Hrvatske XVI i XVII veka iz Štajerskog zemaljskog arkiva u Gradcu, *Starine JAZU* 17 (1885), 164; А. Ивић, *Сјоменици Срба у Угарској, Хрвајској и Славонији током XVI и XVII столећа*, Нови Сад 1910, 126.

64 Стојановић, *Сјари српски зайиси и нађийиси*, I, 191, бр. 612; McGowan, *Sirem Sancađi Mufassal Tahrir Defteri*, 105.

65 Стефаном Шкиљановићем/Штиљановићем и развитком његовог култа детаљно се баве две најновије студије – Б. Стојковски, Стефан Штиљановић: прилози за историју и култ, *Црквене студије / Church Studies* 20 (2023), 385–397, и Р. Seletković, Stefan Štiljanović – od kaštelana do despota i sveca, I, *Scrinia Slavonica* 22 (2022), 9–41; II, *Scrinia Slavonica* 23 (2023), 9–44. Ту је наведена и сва ранија релевантна литература.

66 P. Fodor, Ottoman Policy towards Hungary 1520–1541, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 45/2–3 (1991), 315–316, 321; О. Кршић, Петровићев санџак, *Историјски часопис* 61 (2012), 131; Krstić, *The Emergence of Srf Vilâyeti*, 100.

такнутим српским првацима који су признавали његову власт и групама српског становништва којима је давао или гарантовао одређена колективна права. На пример, у историографији су одавно познате повластице издате 1538. и 1539. године Србима предвођеним капетанима и војводама који су се из Цетинске крајине досељавали у Жумберак, на границу Крањске са Хрватском.⁶⁷ Међутим, донедавно су биле незапажене повеље које је краљ Фердинанд издао 19. јула и 31. августа 1551. године покушавајући да задржи Србе у Банату на својој страни. Краљ је тим повељама потврдио све привилегије и права српских племића и целокупног српског народа који су живели у крајевима око темишварске тврђаве (*universa natio, nobilitas, gens et communitas Rascianorum, cuiusvis ordinis et status circa arcem nostram Themesiensem et partes illas commorantium*).⁶⁸ Ипак, незадовољни односом новог Фердинандовог намесника кардинала Утјешеновића према њима, српски ратници на простору Баната окренули су се Турцима и румелијском беглербегу Мехмед-паши Соколовићу у јесен 1551. године. Он сâм је такође привлачио Србе обраћајући им се на њиховом језику и нудећи им одређене повластице.⁶⁹ Иако је значајан део Срба у Угарској средином XVI века прихватио османску власт и укључио се у њену војну организацију, баш као што је то био случај непуних сто година раније на територији северне Србије, традиције старе српске државе наставиле су да живе међу Србима и у новим околностима. То се видело током Банатског устанка 1594. године, када су се устаничке вође на челу с владиком Теодором у „име свих спахија,

67 А. Ивић, Из прошлости Срба Жумберчана, *Сѣоменик СКА* 58 (1923), 1–2, 37–43; *Историја српског народа*, III/1, ур. Р. Самарџић, Београд 1993, 429–437 (Р. Веселиновић); В. Дабић, *Војна крајина: Карловачки генералај* (1530–1746), Београд 2000, 68–73.

68 MNL OL, A 57, 2, 488, 503–504; С. Feneşan, *Diplomatarium Banaticum*, I, Cluj-Napoca 2016, 339–342; Krstić, *The Emergence of Sîrf Vilâyeti*, 101.

69 На српском језику Мехмед-паша је комуницирао и са угарским заповедницима, захтевајући исто од њих (н што цї посїлашь лїстова, свє цї срьбьскецѣ езїкомѣ посїлаї, а не фрѣшкн) – Поломац, *Српски као дипломатски језик*, 93–94; Ивић, *Историја Срба*, 164–166, 411–412; N. Isailović – A. Krstić, *Serbian Language and Cyrillic Script as a Means of Diplomatic Literacy in South Eastern Europe in 15th and 16th Centuries*, *Literacy Experiences concerning Medieval and Early Modern Transylvania*, eds. S. Andea – A. Dincă, Cluj-Napoca 2015, 194. О османском освајању Баната 1551–1552. и улози Срба у тим догађајима вид. Б. Ђурђевић, Прва година ратовања Мехмеда Соколовића у Банату и прва опсада Темишвара, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 7, 1–3 (1934), 64–79; *Историја српског народа*, III/1, 176–187 (Р. Самарџић); А. Папо, G. Nemeth Папо, *Frate Giorgio Martinuzzi. Cardinale, soldato e statista dalmata agli albori del Principato di Transilvania*, Roma 2017, 204–216.

кнезова и свог Српства и хришћанства⁷⁰ обраћале ердељским властима и нудиле да ердељског кнеза Жигмунда Баторија прихвате као српског краља или деспота (*offerentes ei titulum ac dignitatem regis, sive, ut illi vocant, despotis Rascianorum*).⁷¹

Aleksandar Krstić

BETWEEN SERVING THE HOLY CROWN AND KEEPING SERBIAN TRADITIONS – ON THE IDENTITY OF THE SERBS IN HUNGARY IN THE SECOND HALF OF THE 15TH AND THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURIES

Summary

Due to constant Ottoman pressure on southern borders of Hungary after 1459, the Hungarian authorities actively encouraged the settlement of Serbs in their country. Serbian nobles and other warriors entered the king's service and received estates, but also numerous members of other social strata who emigrated from Serbia under Ottoman rule settled in the devastated border regions of Hungary (Syrmia, southern and eastern Banat, the Mureş/Maros region). In order to tie the Serbs to the Hungarian crown as tightly as possible, King Matthias Corvinus and his successors restored the dignity of "Despot of Rascia", which was held by the grandsons of Despot Đurađ (George) Branković – Vuk (1464/71–1485), Đurađ (1485–1497/99) and Jovan (1492–1502) and afterwards by other persons until 1537. Although the Serbian despots were Hungarian barons, due to their origin, title and reputation among the Serbs, they were perceived as legitimate rulers and leaders of their people. Such a perception was strongly contributed by the Orthodox Church, which canonized Despot Đurađ, who as a monk named Maxim became the metropolitan of Belgrade and Syrmia, his brother Despot Jovan and their parents, Despot Stefan the Blind and Despotissa Angelina Branković. Other Serbian noblemen in Hungary (among

70 Српско писмо устаничких вођа, послато из Вршца ердељском команданту Мојзешу Секељу 13. јуна 1594, објављено је у мађарском преводу – M. Vass, *Levéltári kutatások, Történelmi Társ* 1901, 444.

71 S. Katona, *Historia critica regni Hungariae, stirpis Austriae*, t. VIII, ord. XXVII, Budae 1794, 38, 43–44. О Банатском устанку вид. Ј. Томић, *О устанку Срба у Банату 1594. године с нарочитим погледом на савремене прилике у суседним земљама*, Београд 1899; Ивић, *Историја Срба*, 196–206; *Историја српског народа*, III/1, 226–247 (Р. Самарцић); С. Ђирковић, *Устанак банатских Срба, Рад Музеја Војводине* 37–38 (1995–1996), 239–245; Катић, *Кнежевачко Пошисце*, 173–180.

whom the most prominent were the Jakšić family and Miloš Belmužević) were also strongly attached to the Orthodox Church and to the traditions of the medieval Serbian state, but at the same time they were well integrated into the Hungarian noble environment. During the 16th century, this led to the assimilation of Serbian nobility, but as a whole, the Serbs in Hungary, who predominantly inhabited the parts of the country occupied by the Ottomans, retained their distinctiveness, linguistic, religious and cultural identity.

Keywords: Serbs in Hungary, Serbian despots in Hungary, the Branković family, the Jakšić family, the Orthodox church, cults of saints, the late Middle Ages, national identity, old Serbian genealogies